

УДК 94(477.82)«14/15»

МІСТА ВОЛИНИ ТА УРЯДИ СТАРОСТ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ (XV – 60-ті рр. XVI ст.)

Алла Бортнікова

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
кафедра всесвітньої історії
просп. Волі, 13, 43000, м. Луцьк, Україна*

Метою статті є аналіз нормативно-правової бази і практики взаємовідносин у сфері адміністрування та суду старост і міських громад на Волинській землі у XV – 60-ті рр. XVI ст. Доведено практику втручання старост у справи міського уряду, що діяв на засадах магдебурзького права, перебирання старостою на себе деяких його повноважень. Головну увагу приділено діяльності луцького та володимирського старост.

Ключові слова: Волинь, Литовський статут, місто, магдебурзьке право, староста, уряд, урядники, суд.

Організація ефективного управління на місцях була і залишається однією з базових засад успішного цивілізаційного поступу та єдності держави. Досвід Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, державотворчих інтенцій Богдана Хмельницького, існування українських земель у складі іноземних держав, УНР, Української держави гетьмана Павла Скоропадського, УРСР і зрештою сучасної України доводять цей незаперечний факт. Зазвичай відносини між центром і регіонами, зокрема й містами, перебували на межі двох крайнощів – жорсткої централізації або отаманщини й анархії, де органам міського самоврядування у системі публічного управління та адміністрування часто відводилася другорядна роль.

Як правило, центральна влада здійснювала управління на регіональному рівні за допомогою спеціально створених органів та інститутів, керівники яких виконували роль намісників, уповноважених або регіональних представників політичного керівництва країни (воєводи, старости, генерал-губернатори, цивільні губернатори, комісари, секретарі обкомів компартії тощо). Рудиментом такої системи управління залишається інститут державних адміністрацій, голови яких призначаються Президентом України.

У цьому контексті особливий інтерес викликає історичний досвід характеру взаємовідносин між великокнязівськими намісниками/старостами та містами Волинської землі. Цей досвід є унікальним у тому сенсі, що у XV – XVI ст., тобто за часів існування Великого князівства Литовського (ВКЛ), на українських землях ішов інтенсивний процес імплементації європейських практик організації самоврядування на засадах магдебурзького права, який накладався на традиції управління, що панували у період існування удільних князівств.

Проблемі вивчення взаємин інституту старост із міськими громадами значну увагу приділено у працях класиків вітчизняної історичної літератури XIX – початку XX ст. В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського, М. Любавського, М. Довнар-Запольського та ін. у наш час питання функціонування луцького (замкового) уряду старост у контексті функціонування судово-адміністративної системи ВКЛ на Волині першої половини XVI ст. розробляється В. Поліщуком. Окремі аспекти зазначеної проблеми

висвітлено у працях Д. Вашука та Н. Яковенко. Водночас проблема взаємовідносин уряду старост і міських урядів, що діяли на засадах магдебурзького права на Волинській землі до 1569 р., потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Метою статті є аналіз нормативно-правової бази та практики взаємовідносин влади старост із міськими громадами й урядами, що діяли на засадах магдебурзького права на Волинській землі у XV – 60-ті рр. XVI ст.

Центральні органи влади та управління ВКЛ остаточно склалися у другій половині XV ст. як логічний наслідок переходу від практики удільного князювання до формування засад щодо централізованої держави. На вершині владної піраміди стояв великий князь литовський, який призначав на вищі державні уряди канцлера, коронного гетьмана, воєвод, каштелянів, маршалків земських і двірських, підскарбіїв земських, старост та ін. Процес інкорпорації Волинської землі до складу ВКЛ передбачав послідовне збереження «долитовських» традицій. Підтвердженням наслідування стародавній слов'янській правовій традиції «старини не рухати» є положення Статуту ВКЛ 1529 р., де наголошувалося, що всі давні уряди зберігаються і кожен, хто займає їх у своєму повіті, має як і раніше «судити, радити і децких своїх всьлати, и врадов своих вживати подле давного обычая» (розд. III, арт. 4) [1].

Система управління на Волині формувалася в умовах боротьби литовських князів і польських королів за володіння волинськими землями, ліквідації тут удільної системи і входу цих територій до складу ВКЛ. На Волині існували три уділи нащадків Гедиміна – Луцький, Володимирський, Кременецький. Із ліквідацією у них князівських столів з'явилися три повіти – Луцький, Володимирський, Кременецький, у яких центральна влада призначала своїх представників – намісників або старост. Луцький староста займав перші позиції в ієрархії місцевих урядників, що пояснюється особливим статусом стародавнього Луцька та рівнем розвитку міста. Важливе значення мало і географічне розташування волинських міст у складі ВКЛ, яке потребувало належного утримання замків як оборонних споруд. Ці обставини вимагали тісної взаємодії між волинськими містами та урядами старост.

Історія міського управління на Волинській землі XV – XVI ст. є невід'ємною складовою частиною боротьби за Волинь між Польською короною і ВКЛ. Наслідки цього суперництва простежуються у політико-правовій площині, зокрема запровадженні в містах Волині магдебурзького права як засобу її інтегрування до Польської корони (1432 р.) і Великого князівства Литовського (1497 р.). Уряди міст на магдебурзькому праві набували значення вищих судово-адміністративних органів для міщан, які належали до юрисдикції міського самоврядування. Місто й замок перетворювалися на дві юридично самостійні одиниці, частина міського населення (міщани) вилучалася з-під влади намісників/старост і переходила під юрисдикцію міської влади на чолі з війтом.

Утім, незалежно від правосуб'єктності всі жителі міста сплачували загальнодержавні податки, виконували свої зобов'язання щодо захисту країни від ворога, брали участь в утриманні й облаштуванні замку і, відповідно, залежали від старости, оскільки це входило до його компетенції. Староста мав великі повноваження у сфері суду, був посередником між містом і великокнязівською владою, за ним залишався нагляд за дотриманням закону і правил співжиття на підконтрольній території.

За таких умов закономірно поставало питання щодо розмежування повноважень між урядами старост і самоврядними містами. Однак з огляду на недосконалість правової бази, відсутність поділу влад, надійних механізмів стримувань і противаг, існування багатьох центрів прийняття рішень тощо цю проблему вирішити у повному обсязі було неможливо. Як зазначав В. Антонович, уже за своєю природою влада старост «не могла ужитися з міським самоврядуванням: постійно виникали спірні питання, на вирішення яких заявляли

свої претензії як старости, так і міські общини» [2, с. 30]. а М. Грушевський зазначав, що історія міст – це взагалі «історія вічних спорів громад із старостами за компетенції і нарікань на старостинські надужиття» [3, с. 350].

На характер відносин між органами міського самоврядування та урядами старост впливав високий соціальний статус і великий обсяг повноважень старост. Так, луцькому старості могло бути підпорядковано не лише Луцьке, а й інші староства, зокрема Брацлавське і Вінницьке. Так було у випадках перебування на цьому уряді князів Костянтина Івановича Острозького і Богуща Федоровича Корецького, а князь Федір Іванович Сангушкович обіймав уряди маршалка Волинської землі, володимирського, брацлавського і вінницького старости. Високий соціальний статус старост закріплено у Статутах ВКЛ 1529 і 1566 рр. Закон вимагав поважного ставлення до воєвод, старост і державців. Наприклад, якщо б хтось віднісся без поваги до грамот цих урядників або викинув листа, то мав би заплатити, як за насильство, дванадцять рублів грошів (розд. III, арт. 16) [1].

Свої управлінські функції старости здійснювали через підлеглі уряди. Ці інститути регіонального управління утворювалися на українських землях ВКЛ, починаючи від початку XV ст., із часу правління великого кн. Вітовта та появи перших земських привілеїв (1413, 1432, 1434, 1447 рр.). За висновками сучасних вітчизняних дослідників, виділення замкового уряду як апарату управління і (прото)канцелярії старости припадає на другу третину XVI ст., коли відбувається модернізація механізму функціонування старостинського уряду та набуває чинності Статут ВКЛ 1529 р. Про утворення замкового уряду можна говорити лише з початком ведення при господарських урядниках замкових (урядових) книг як сучасного аналогу канцелярій, що виконують публічні повноваження офіційної влади в провінційному центрі [4, с. 21]. До замкового уряду луцького старости входили справця староства, підстароста, писар, воротний, дяк (підписок).

Попри те, що замковий уряд очолював староста, левову частку буденної адміністративної роботи здійснював підстароста. Записи Луцької замкової книги 1560–1561 рр. засвідчують результат діяльності не стільки луцького старости, уряд якого на той час обіймав кн. Богущ Федорович Корецький і який практично в Луцьку не перебував, скільки підстарости Бориса Івановича Соби (282 акти). За його відсутності урядом керував писар В. Дешковський (54 записи, з них два спільно з підстаростою) і навіть воротний Войтех Красовський (у квітні 1560 р. він представляв замкову владу дев'ять разів) [4, с. 53–55]. у 1565 р. писарем луцького замкового уряду був уже пан Томило Ворона Боротинський [5, с. 114].

До старости спрямовували ті справи, які самі урядники і повітові судді не наважувалися розв'язувати. Особиста участь луцького старости кн. Б. Корецького за протоколами записів уперше фіксується на уряді в Луцьку лише через п'ять із половиною років після того, як він очолив староство – 28.04.1566 р. [4, с. 29]. Відсутність Б. Корецького на засіданнях луцького уряду певною мірою пояснюється його активною участю у Лівонській війні 1558–1570 рр. [6, с. 87, 105, 134].

Безпосередній вплив на розвиток і життєдіяльність міст старости здійснювали через посадових осіб великокнязівської адміністрації, яких було підпорядковано уряду старост (хорунжі, ключники, городничі, мостівничі та ін.). На це безпосередньо вказують матеріали ревізії Луцького замку 1545 р., де сказано, що «передь тымъ гордничии особливыи и мостовничии особливыи бывали под справою и дозренем старостинымъ, и каждыи своего вряду смотрел и стерег, и завжды добрая справа яко в замьку, так и на мосту (місті) бывала» [7, с. 143–144]. Остання фраза також опосередковано засвідчує те, що повноваження згаданих урядників поширювалися й на місто. Зазвичай уряд луцького старости поєднувався з урядом маршалка Волинської землі, інколи луцький староста тримав у своїх ру-

ках уряди ключника, городничого і мостівничого. Така практика мала на меті збільшення управлінського впливу старост на міста.

У великокнязівських містах старостинський уряд виконував функції вищої судової та адміністративної інстанції для частини міщан, які належали до замкової юрисдикції, а також для тих міських жителів, на яких не поширювалася дія магдебурзького права: світських та духовних феодалів, населення численних юридик тощо. Так, міщанська громада м. Володимира звинувачувала свого старосту кн. Федора Андрійовича Сангушковича у тому, що його люди, проживаючи у власних будинках на міській землі, «того паркану робити не хотять и иньшыхъ платовъ и подачокъ местськихъ не тягнутъ» [7, с. 114]. Свідченням того, що між магістратом і замковим урядом виникали суперечності, була скарга луцького воротного Войтеха Красовського на луцьких міщан за образи й виселення його з найманого будинку [8, арк. 38].

Водночас, як зауважив М. Грушевський, не слід перебільшувати повноваження старост, роблячи їх «неначе якимись наступниками князів і зверхниками цілої землі». Аргументами проти таких тверджень є вилучення з-під влади старост міст на магдебурзькому праві, також розширення патримоніальної юрисдикції над селянами князів і панів-шляхти. Останнє призвело до того, що у XV ст. «повіті і землі перетворились у корпорації панів-шляхти, що по часті засідала на різних урядах землі, по часті, сидючи на своїх ґрунтах, брала участь в управлінні землі» [9, с. 19]. Ця думка збігається із висновком М. Любавського, який писав, що на Волині старости як великокнязівські намісники втратили своє значення, оскільки «Волинська земля із часом майже вся опинилася під владою князів, панів і зем'ян, ... старостам доводилося мати справу не стільки з інтересами і потребами у цій області великого князя, скільки з інтересами і потребами місцевих землевласників» [10, с. 171].

Староста був суддею у кримінальних справах між християнами та євреями. у справах цивільних староста судив лише у разі звернення до нього однієї із сторін. Та сторона, яка не з'явилася на суд, мусила заплатити старості штраф. На його користь також ішли грошові штрафи з євреїв за незначні порушення. До кола зобов'язань старости входила й охорона недоторканності життя євреїв, їхнього майна та богослужіння.

Статут ВКЛ 1529 р. визначав і розміри судових зборів, які мали отримувати старости: «не більше ніж десятий грош від присудженої суми, а від мастку, скільки він буде коштувати залежно від його цінності, а від землі з рубль» (розд. VI, арт. 7) [1]. у разі, якби староста взяв судових зборів більше, ніж встановлено, то він мав би повернути постраждалій стороні компенсацію, більшу за розмір судового збору, тобто із «нав'язкою», до того ж мав заплатити великому князю штраф у розмірі дванадцяти рублів грошів (розд. VI, арт. 21) [1]. Старости виконували також роль апеляційної інстанції (розд. VI, арт. 26) [1]. Принциповим для теми дослідження є з'ясування того, що судові збори у волинських містах розподілялися між старостою і війтом. Так, за ревізією 1552 р. володимирський староста отримував судовий збір за речовий доказ злочину – «ліце» в обсязі восьми грошей, а війт – чотирьох [11, с. 1416].

Судові повноваження старостинського уряду залишалися сферою, де перетинались інтереси старост і міста, оскільки великі литовські князі не могли дати містам такої гарантії міського самоврядування, яка б позбавляла старосту, а тим паче приватних власників міст, їхнього впливу на підвладні міста. Щоправда, кожен привілей, що надавав містам магдебурзьке право, починався заявою великого князя про те, що він звільняє місто від суду воєвод, каштелянів, старост і других урядників. Зазначені урядники не повинні були запрошуватися до суду замкового уряду «як у серйозних, так і в незначних справах», також не мали відбувати жодних покарань, як про це йшлося, наприклад, у привілеї Луцьку 1497 р. [12, с. 14].

Старости, порушуючи чинні правила і норми, часто перебирали на себе функції судів за магдебурзьким правом, про що йшлося у листах/привілеях великого князя. Так, у листі великого князя Жигимонта і м. Володимиру 1509 р. зазначено: «поведали нам, штож коли земянин або служебник наместника володимерского, зваснившись на котрого мещанина, заруки им заручают, тые заруки з них наместник себе берет, силы-моцы в праве городском судит. а того нигде по местам нашим нет; и, где права майтборские суть, врадники наши силы-моцы не судят и тых зарук не берут». Щоправда, великий князь заборонив таку практику: «въ месте нашомъ Володимерскомъ наместнику не надобе сили-моцы судити и тых зарук с них брать» [12, с. 30].

Інший лист Жигимонта і 1534 р. став відповіддю на скарги володимирського війта, радців і міщан, які звинувачували кн. Андрія Олександровича Сангушка та його сина – володимирського старосту, кн. Федора у тому, що ті їх судять і вини з них беруть, а також слуги й урядники маршалка та володимирського старости чинять суд не «водлугъ правъ ихъ майтборскихъ» [12, с. 32].

Свідченням того, що така практика мала місце і в подальшому, є застереження великого князя 1552 р.: «а староста Луцький теперішний и наследники его, Луцкие старосты, которые впредь отъ нас Луцкъ держать будутъ ... не должны будутъ ни сами, ни посредствомъ урядниковъ своихъ судить луцкихъ мещанъ» [12, с. 22].

Залежність міст від суду старост наочно простежується у сфері кримінального права. Так, у деяких містах, зокрема у Володимирі, за старостою згідно з привілеями 1509 і 1534 рр. залишалося право суду над міщанами у разі скоєння важких, переважно кримінальних злочинів: «квалти, рану шляхетскую, всильство, а похвальную пожогу» [12, с. 30, 33]. Ці норми у більш закінченому вигляді отримали закріплення у Статуті ВКЛ 1566 р.: «Уставаем теж, хочечи мети и даючы моц, абы воеводове, старостове и державцы нашы, кождый в повете и вряде своем, судили и справовали и позвы свои давали о тые артыкулы меновите тут описаные: то есть о наезд квалтовный на дома шляхецские, кгалт в местех наших, о пожогу и разбои по дорогах, о квалтоване панен и невест, о злодейство, о фалш, о голову шляхецкую» (розд. IV, арт. 20) [13]. Таким чином, міщани волинських міст, формально звільнені за нормами магдебурзького права від суду старост, значною мірою залежали від нього та його урядників. Це стосувалось і приватновласницьких міст, де вищу судову інстанцію уособлював власник міста або його намісник.

Отже, у XV – XVI ст. урядам старост на Волині належали значні адміністративні і судові повноваження. Староста був посередником між містом і великокнязівською владою, оскільки за ним залишався нагляд за дотриманням закону і правил співжиття. Старости внаслідок їх законодавчо закріпленого високого соціального статусу і поєднання у своїх руках декількох урядів здійснювали вагомий вплив на управління містом у багатьох сферах його життєдіяльності. Самоврядування міст на магдебурзькому праві відкривало можливість міщанству самостійно вирішувати внутрішні справи міста і відстоювати свої права. Однак вони не були повністю вільними від влади старости, особи, що відповідали за обороноздатність краю, а також від присуду земського суду у тяжбах зі шляхтою. Численні скарги міських урядників і міщан великому князю на зловживання старост, які позбавляли міських жителів лівової частки своїх привілеїв, засвідчували поширення у волинських містах такої практики.

Інтереси старости й міщан перетинались і внаслідок існування у містах численних юридик, зокрема й замкової, жителів якої, проживаючи на території міста, часто не виконували загальноміських повинностей. Вплив старости на міську громаду посилювався через те, що суду старост підлягали євреї, які становили значну частину населення волинських

міст. Конкуренцію старостам у справах управління містом становили духовні і світські феодалі, а також пани-шляхта, що проживали в містах.

Список використаної літератури

1. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року /за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.І. Панькова. – Одеса :Юрид. літ-ра, 2002. – 464 с.
2. Антонович В.Б. Предисловіе /В.Б. Антонович //Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 5. – Т. 1: Акты о городах (1432–1798). – К. :Университет. тип., 1869. – С. 1–94.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII ст. /М.С. Грушевський. – Львів, 1905. – 687 с.
4. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот /підгот. до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. – Луцьк, 2013. – 733 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VIII. – Т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной России в XVI – XVII вв. – К. :Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1909. – 738 с.
6. Янушкевич А.Н. Ливонская война. Вильно против Москвы: 1558–1570 /А.Н. Янушкевич. – М. :Квадрига Русская панорама, 2013. – 384 с.
7. Литовська Метрика. – Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року /підгот. В.М. Кравченко. – К., 2005. – 598 с.
8. ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8. – Акт. книга № 2040. – 29 дек. 1566. – Арк. 509.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків /М.С. Грушевський. – К. – Львів, 1907. – 667 с.
10. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки /М.К. Любавский. – М. :Университет. тип., 1892. – 884 с.
11. Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana /M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa :Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. – Т. II. – Cz. 2. – 1431 s.
12. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. V. – Т. 1: Акты о городах (1432–1798). – К. :Университет. тип., 1869. – 636 с.
13. Статути Великого князівства Литовського :у 3-х т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року /за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.І. Панькова. – Одеса :Юрид. літ-ра, 2003. – 558 с.

**CITIES OF VOLYN AND THE GOVERNMENTS OF HEADMEN IN THE CONTEXT
OF SOCIO-POLITICAL INTERACTION (XV – 60s of XVI centuries)**

Alla Bortnikova

*Lesya Ukrainka Eastern-European National University,
Department of World History
Voli av., 13, 43000, Lutsk, Ukraine*

The aim of the article is the analysis of the legal framework and practice of mutual relations in the field of administration and court of headmen and urban communities in the Volyn region in the XV – 60-s of the XVI centuries. The practice of intervention of the headmen in the affairs of the city government that operated on the principles of the Magdeburg law, headmen's bulkhead of some of its powers has been proven. The main attention is paid to the activities of Lutsk and Volodymyr headmen.

Key words: Volyn, Lithuanian Charter, city, Magdeburg law, headman, government, officials, court.